

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2016, Αρ. 1

Πρακτικά 6ου Συνεδρίου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ



6^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων
24-26 Ιουνίου 2016

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ISSN: 2529-1157

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

~~Παπαδόπουλος~~ Ιωάννης

Πολυγρονοπούλου Σταυρούλα

~~Μπασιλιά~~ Αγγελική

ΙΟΥΝΙΟΣ 2016

Τα καλλιγραφήματα ως εργαλεία κατανόησης και
γραφτής έκφρασης στο Δημοτικό Σχολείο

Παρασκευή Μαστρονικόλα

doi: [10.12681/edusc.979](https://doi.org/10.12681/edusc.979)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαστρονικόλα Π. (2017). Τα καλλιγραφήματα ως εργαλεία κατανόησης και γραπτής έκφρασης στο Δημοτικό Σχολείο. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2016(1), 637–660. <https://doi.org/10.12681/edusc.979>

Τα καλλιγραφήματα ως εργαλεία κατανόησης και γραπτής έκφρασης στο Δημοτικό Σχολείο

Παρασκευή Μαστρονικόλα,
Καθηγήτρια Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας,
M.Sc. Διδακτικής της Γαλλικής ως Ξένης Γλώσσας
mastpar@hotmail.com

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εντάσσεται στο πλαίσιο της χρήσης καινοτόμων υποστηρικτικών υλικών στην διδακτική διαδικασία. Συγκεκριμένα, τίθεται το ζήτημα της εισαγωγής των καλλιγραφημάτων στην διδασκαλία των γαλλικών στο δημοτικό σχολείο.

Το αντικείμενο της έρευνας μας, φιλοδοξεί να αξιοποιήσει το καλλιγράφημα ως παιδαγωγικό εργαλείο, δείχνοντας ότι η χρήση του στην τάξη, πετυχαίνει ένα διπλό όφελος: προκαλεί την κινητοποίηση των μικρών μαθητών, παρέχοντας στο μάθημα μια παιγνιώδη και επικοινωνιακή προοπτική και ταυτόχρονα, τους επιτρέπει να αναπτύξουν την επιδεξιότητα της γραπτής έκφρασης, συνδυάζοντας το σχέδιο με την ποίηση. Για να επιβεβαιώσουμε τις υποθέσεις μας, προτείναμε επίσης στους μαθητές τη δημιουργία ενός καλλιγραφήματος.

Η εργασία αποτελείται από δυο μέρη. Το πρώτο είναι αφιερωμένο στις θεωρητικές βάσεις πάνω στις οποίες είναι βασισμένη η έρευνα. Στην αρχή, παρουσιάσαμε την ιστορία και την εξέλιξη των καλλιγραφημάτων. Στην συνέχεια, εκθέσαμε τους λόγους της χρήσης τους στο δημοτικό σχολείο, επισημαίνοντας τις ιδιαιτερότητες του κοινού μας όπως επίσης και τη σημασία της γραπτής έκφρασης. Τέλος, προβάλλαμε τη διεπιστημονική αξία των καλλιγραφημάτων.

Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει τη διαδικασία που ακολουθήθηκε ώστε να ελέγξουμε την εγκυρότητα των υποθέσεων της έρευνας μας, καθώς και την εκπόνηση

της προτεινόμενης εργασίας (καλλιγράφημα). Τέλος, αφού αναλύσαμε τα αποτελέσματα της έρευνας, καταλήξαμε στις γενικές μας διαπιστώσεις.

Λέξεις - Κλειδιά : καλλιγράφημα, παιδαγωγικό εργαλείο, κινητοποίηση, γραπτή έκφραση, διεπιστημονικότητα.

Abstract

The present work is included in the border of innovative use of supporting materials of the instructive process. More specifically, the question of the introduction of calligrammes in the teaching of French in the elementary school is posed.

The object of our research aspires to developing the calligramme as a pedagogic tool, showing that its use in the class achieves a double goal: first, it causes the motivation of younger students, providing in the course time a play and a communication prospect and simultaneously, allows them to develop the ability of written expression, combining drawing with poetry. In order to confirm our assumptions, we also proposed to the students the creation of a calligramme.

The work is constituted by two parts. The first is dedicated to the theoretical bases on which the research is based. In the beginning, we presented the history and the development of the calligrammes. Then, we exposed the reasons for their use in the elementary school, pointing out the particularities of our target group (public) as also the importance of written expression. Finally, we underlined the interdisciplinary value of the calligrammes.

The second part presents the process that was followed so that we check the validity of our research's assumptions, as well as the development of the proposed work (a calligramme). Finally, after we analyzed the results of the research, we were led to our general assertions.

Keywords: calligramme, pedagogic tool, motivation, written expression, interdisciplinarity

Εισαγωγή

Στηνεποχήμας,

η διδακτική μεθοδολογία είναι απολύτως διαφοροποιημένη από αυτήν του παρελθόντος. Η επιθυμία των υπευθύνων της εκπαίδευσης είναι πλέον η παραγωγή νέας γνώσης από τον μαθητή και όχι η στείρα αναπαραγωγή των γνώσεων που έχει ήδη λάβει. Έχει παρατηρηθεί επίσης, ότι ιδιαίτερα τα παιδιά ηλικίας 10 έως 12 ετών δεν μπορούν να μάθουν παρακινημένα μόνο από μια πνευματική προοπτική. Ο λόγος είναι ότι σε αυτές κυρίως τις ηλικίες, για την κινητοποίηση τους κατά την διαδικασία της μάθησης τα συναισθήματα παίζουν σημαντικό ρόλο. Ιδίως όσον αφορά στη διδασκαλία μιας ξένης γλώσσας σε ένα παιδικό κοινό, αυτή πρέπει να έχει μια διπλή οπτική: την γνωστική τους ανάπτυξη και τη συναισθηματική τους ολοκλήρωση.

Για τους λόγους αυτούς, η σύγχρονη παιδαγωγική θέτει το μαθητή στην καρδιά των ενδιαφερόντων του και προσπαθεί να δημιουργήσει μεθόδους οι οποίες, βασισμένες στις έρευνες της ψυχολογίας, θα καταφέρουν να τον κινητοποιήσουν. Ο εκπαιδευτικός οφείλει να ωθήσει το μαθητή να δράσει, να δημιουργήσει. Είναι αλήθεια ότι ένα μάθημα με χαρακτήρα παιγνιώδη και επικοινωνιακό, ζωντανεύει το ενδιαφέρον του μαθητή και του παρέχει κίνητρο. Η χρήση υλικού που περιέχει πολιτιστικά στοιχεία (τραγούδι, θέατρο, ταινίες ή σχέδιο-ζωγραφική) διευρύνει τους ορίζοντες των μαθητών, ενώ ένα διεπιστημονικό project τους οδηγεί στο να συμμετέχουν αποτελεσματικά και δίνει στη μάθηση μια ρεαλιστική προοπτική.

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να επαληθεύσουμε τις αρχικές μας υποθέσεις και να κινητοποιήσουμε τους μικρούς μαθητές συνδυάζοντας γλώσσα και πολιτισμό. Έτσι, οι μαθητές θα ξεφύγουν από τη ρουτίνα και οι καθηγητές θα κάνουν την τάξη ένα χώρο δημιουργίας.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη:

Το πρώτο μέρος παρουσιάζει το θεωρητικό πλαίσιο και χωρίζεται σε τρία κεφάλαια :

- Η ιστορία των καλλιγραφημάτων
- Το καλλιγράφημα στη δημοτική εκπαίδευση

- Η διεπιστημονική αξία των καλλιγραφημάτων.

Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει αναλυτικά την έρευνα και χωρίζεται επίσης σε τρία κεφάλαια :

- Η μεθοδολογία της έρευνας
- Η παιδαγωγική προσέγγιση
- Τα αποτελέσματα της έρευνας

Πρώτο Μέρος: Θεωρητικό πλαίσιο

1. Η ιστορία των καλλιγραφημάτων

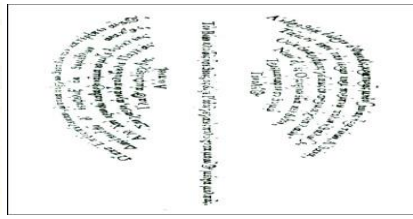
«Τα σχηματικά ή σχηματοποιημένα ποιήματα ή καλλιγραφήματα είναι ποιήματα γραμμένα με τέτοιο τρόπο ώστε οι στίχοι τους να σχηματίζουν μια γραφική αναπαράσταση, μια συγκεκριμένη εικόνα» (Abrams, 2005). Επιπλέον, σύμφωνα με τη Wikipedia ("Το καλλιγράφημα", 2010), «ένα καλλιγράφημα είναι ένα ποίημα, του οποίου η γραφική διάταξη στη σελίδα σχηματίζει ένα σχέδιο, σε σχέση με το θέμα του κειμένου».

Ο όρος «καλλιγράφημα» εφευρέθηκε το 1918 από το Γάλλο ποιητή Guillaume Apollinaire. Πρόκειται για ένα νεολογισμό που προκύπτει από τη σύνθεση των όρων «ιδεόγραμμα» και «καλλιγραφία». Η λέξη «ιδεόγραμμα» παραπέμπει σε γραφικά σύμβολα τα οποία χαρακτηρίζουν έννοιες.

Η «σχηματική ποίηση» είναι ένας ιδιαίτερος τρόπος γραφής ο οποίος συνδυάζει αρμονία και κίνηση, λέξεις και ιδέες. Ανατρέχοντας στην παγκόσμια ιστορία της λογοτεχνίας, θα δούμε ότι το «σχηματικό ποίημα», το «ιδεόγραμμα» σχετιζόταν με το σύστημα γραφής που χρησιμοποιούσαν πολλοί αρχαίοι λαοί: οι αρχαίοι Αιγύπτιοι (την ιερογλυφική γραφή), οι λαοί της Μεσοποταμίας (τον κώδικα του Hammurabi), οι Κινέζοι, οι Μάγια (ανάλογα συστήματα γραφής). Οι πρώτοι όμως οι οποίοι χρησιμοποιούν το σχήμα παράλληλα με το λόγο για να εκφραστούν είναι οι αρχαίοι Έλληνες. Η παράδοση των «σχεδιασμένων ποιημάτων» αρχίζει από τους Αλεξανδρινούς ποιητές του 3^{ου} αιώνα π.Χ όπως ο Θεόκριτος από την Κω ή ο Σιμίας από τη Ρόδο.



Θεόκριτος

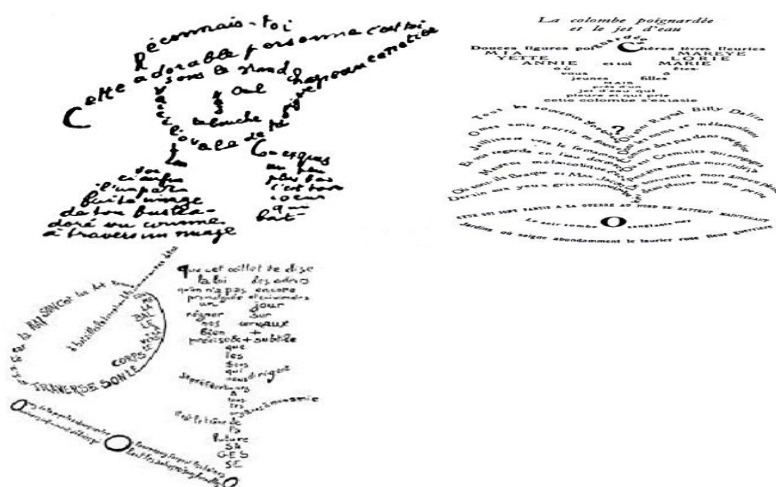


Σιμίας

Δημιουργία «σχηματικών ποιημάτων» των οποίων οι στίχοι ήταν γραμμένοι σε γυαλί, σε σταυρούς κλπ, συναντάμε στην εβραϊκή, τη χριστιανική αλλά και τη βυζαντινή ποίηση. Ανάλογες τάσεις περιγράφονται επίσης στην κινεζική ποίηση αλλά και σε χειρόγραφα του μεσαίωνα. Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα ο François Rabelais είναι ο πρώτος που χρησιμοποιεί ιδεογράμματα ενώ μετά τον 17^ο αιώνα συναντάμε συχνά ποιητές που εκφράζονται μέσω των σχηματικών ποιημάτων, όπως ο George Herbert.

Τον 19^ο αιώνα ο Victor Hugo δίνει ώθηση στα κείμενα με μορφή, χρησιμοποιώντας διαφορετικού τύπου ή μεγέθους χαρακτήρες και τοποθετώντας το κείμενο σε ολόκληρη τη σελίδα. Ιδεοποιήματα γράφει επίσης, ο φουτουριστής Ρώσος ποιητής Μαϊακόνσκι το 1912, ο συμβολικός ποιητής Mallarmé το 1914 και ο σουρεαλιστής ποιητής Hans Arp το 1951.

Τα καλλιγραφήματα όμως που γνωρίζουμε καλύτερα είναι αυτά του G. Apollinaire. Στο καλλιγράφημα η εικονική διάσταση του κειμένου είναι σημαντική. Η τυπογραφία των στίχων, η διάταξη τους, ακόμη και τα κενά, υπογραμμίζουν την έννοια του ποιήματος. Σε όλα τα έργα της συλλογής «Calligrammes» (Καλλιγραφήματα) του Apollinaire, ο χώρος επιβάλλεται σαν ένα στοιχείο - κλειδί της ποίησης.



Apollinaire
 το σιντριβάνι Το λαβωμένο περιστέρι και
 Το μαντολίνο, το γαρύφαλλο και το μπαμπού

Ο Apollinaire χρησιμοποιεί και τις δυο μορφές καλλιγραφήματος: την πιο κοινή και πιο παλιά στην οποία το ίδιο το κείμενο παίρνει τη μορφή του αντικειμένου και τη λιγότερο συχνή όπου το κείμενο βρίσκεται στο περίγραμμα του αντικειμένου.

Στην Ελλάδα, ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων ποιητών ασχολήθηκε με τη σχηματική ποίηση, όπως ο Απόστολος Μελαχρινός, ο Πότης Ψαλτήρας αλλά και ο νομπελίστας ποιητής μας Γεώργιος Σεφέρης. Ο Σεφέρης έγραψε σχηματικά ποιήματα, τα «Ιδεογράμματα», επηρεασμένος καθαρά από τον Apollinaire. Τα ιδεογράμματα του Σεφέρη είναι έξι και δημιουργήθηκαν τα πρώτα χρόνια του Β' Παγκοσμίου πολέμου.



Σεφέρης

2. Το καλλιγράφημα στη δημοτική εκπαίδευση

Στη δημοτική εκπαίδευση η προσέγγιση της ποίησης πρέπει να είναι παιγνιώδης. Πολλές φορές οι εκπαιδευτικοί παρατηρούν στα τετράδια των μικρών μαθητών, σχέδια με χρωματιστά μολύβια, που συνοδεύουν τα γραπτά τους κείμενα. Το σχέδιο και η ζωγραφική, δραστηριότητες που τα παιδιά αγαπούν, θα μπορούσαν να γίνουν το όχημα με το οποίο θα ανακαλύψουν και την ποίηση. Τα καλλιγράφημα μπορούν επίσης να βοηθήσουν τους μαθητές του δημοτικού να εμβαθύνουν στη γλώσσα. Σύμφωνα με τον Jakobson (1963, σ.209-248) «η ποιητική γλώσσα παρέχει προτεραιότητα στο σημαίνον παρά στο σημαινόμενο. Τα καλλιγράφημα όχι μόνο αποδίδουν τους «ήχους» των λέξεων αλλά επιπλέον δίνουν αξία και στα σημεία που αποτελούν τη γραφική τους υπόσταση».

Για να συμμετέχουν οι μικροί μαθητές στις απαραίτητες δραστηριότητες για την προσέγγιση της ποίησης πρέπει να είναι κινητοποιημένοι ουσιαστικά. Η

κινητοποίηση του μαθητή είναι αυτή που αποτελεί το ουσιαστικό κλειδί για την πρόσληψη της καινούριας γνώσης. Ένας μαθητής κινητοποιημένος αισθάνεται ικανός να ανταποκριθεί σε δραστηριότητες και συνεπώς η διαδικασία της μάθησης γίνεται εύκολη και ευχάριστη.

Σύμφωνα με τον Maslow (1970, σ.21-22) «ο απώτερος σκοπός του ανθρώπινου όντος είναι να ανυψώσει την προσωπική του εκτίμηση και να εξελιχθεί ως άτομο». Ο εκπαιδευτικός στόχος λοιπόν δεν είναι μόνο η διδασκαλία αλλά και ο σχηματισμός αυτόνομων μαθητών. Ο μαθητής που είναι κινητοποιημένος από τον εκπαιδευτικό, μπορεί εύκολα να επενδύσει τις γνώσεις και τα ενδιαφέροντα του εκτός του σχολικού περιβάλλοντος, έχοντας κατακτήσει τη δεξιότητα «μαθαίνω πώς να μαθαίνω» αλλά και την αυτονομία του.

Χωρίς αμφισβήτηση τίποτα δε γίνεται χωρίς να το επιθυμεί το παιδί. Ο πρώτος στόχος λοιπόν του δασκάλου είναι να του δημιουργήσει την επιθυμία για γνώση. Σύμφωνα με τη Λάχλου (2006, σ.29) «η κινητοποίηση έρχεται από την ομαδική εργασία, την πραγματοποίηση ενός σχεδίου και την ευχαρίστηση». Για το λόγο αυτό, ο εκπαιδευτικός έχει ανάγκη τις παιγνιώδεις δραστηριότητες οι οποίες θα κινητοποιήσουν τους μαθητές του. Αυτές ελκύουν τους μαθητές συνδυάζοντας το ουσιώδες με το ευχάριστο. Ευνοούν τη φαντασία, τη δημιουργικότητα και τη διάδραση. Δίνουν προτεραιότητα στην έκφραση και δημιουργούν μια καινούρια σχέση μεταξύ μαθητή και εκπαιδευτικού.

Το καλλιγράφημα μπορεί να αποτελέσει το ιδανικό εργαλείο κινητοποίησης. Η ανακάλυψη της οπτικής ποίησης εισάγει πολλές λογοτεχνικές δραστηριότητες στο περιβάλλον της τάξης. Ο εκπαιδευτικός έχει την δυνατότητα να καλέσει τους μαθητές να αναπαραστήσουν τους στίχους ποιημάτων που έχουν ήδη μελετήσει ή να γράψουν οι ίδιοι και να εικονογραφήσουν δικά τους μικρά ποιήματα. Οι μαθητές προσπαθώντας να δημιουργήσουν ένα καλλιγράφημα μπορούν να χρησιμοποιήσουν εικόνες που έχει προτείνει ο εκπαιδευτικός ή να παράγουν δικές τους.

Όσον αφορά στη γραπτή έκφραση, πρέπει να επισημάνουμε ότι το να γράφουμε έχει έναν επικοινωνιακό σκοπό και γι' αυτό προέχει το νόημα του κειμένου. Η κατάκτηση της γραπτής έκφρασης συνιστά πλέον και μια κοινωνική απαίτηση αφού ο γραπτός λόγος εμφανίζει έξαρση στην εποχή μας (e-mail, sms, κλπ). Η απόκτηση της δεξιότητας της γραπτής έκφρασης δεν αποτελεί όμως μια εύκολη ή απλή δουλειά. Ο

δάσκαλος λοιπόν, πρέπει να διδάσκει όχι μόνο τη γνώση αλλά και την τεχνογνωσία. Αυτό θα το επιτύχει με εκμάθηση σε επίπεδα (ευαισθητοποίησης, παρουσίασης των κανόνων κλπ), με χρήση ασκήσεων που θα κινητοποιήσουν τους μαθητές και με δραστηριότητες καθοδηγούμενες ή ελεύθερες. Τέλος για ένα τόσο νέο κοινό, όπως είναι τα παιδιά του δημοτικού, το να γράψουν πρέπει να προσφέρει και μια ευχάριστη πρόκληση, όπως η συμμετοχή σε διαγωνισμούς λογοτεχνικής δημιουργίας ή σε μια έκθεση. Δυστυχώς, στο σημείο αυτό, πρέπει να πούμε ότι στα σχολικά εγχειρίδια το μεγαλύτερο μέρος των κειμένων δεν ευνοεί την κινητοποίηση των μαθητών. Για το λόγο αυτό ο εκπαιδευτικός χρειάζεται επιπλέον υποστηρικτικά μέσα. Ως τέτοιο προτείνεται και το καλλιγράφημα. Πριν όμως ο δάσκαλος χρησιμοποιήσει στην τάξη το οποιοδήποτε μέσο, θα πρέπει ο ίδιος να είναι καλά προετοιμασμένος για να έχει μια καλή διαχείριση του χρόνου και του χώρου.

3. Η διεπιστημονικότητα των καλλιγραφημάτων

Η ποίηση στην εκπαίδευση

Ο όρος ποίηση σημαίνει την πράξη της δημιουργίας. Αποτελεί μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς, διαχέει τις ιδέες και παρουσιάζει τον κόσμο από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Επιτρέπει τη λήθη και την απόδραση. Η ποίηση μπορεί να παίξει ένα σημαντικό ρόλο στη ζωή. Για τον George Jean (1989, σ.149-161), τα ποιήματα αναφέρονται συχνά στα «κρυμμένα δράματα ή τις κρυμμένες χαρές που ζει κάθε παιδί». Οι ποιητικές δραστηριότητες επιτρέπουν:

- την ανάπτυξη της φαντασίας
- τη δόμηση της προσωπικότητας
- την κοινωνικοποίηση
- τον έλεγχο του γραπτού και προφορικού λόγου.

Ένα ποιητικό κείμενο ελκύει το μικρό μαθητή γιατί συνδυάζει τη λακωνικότητα αλλά και τη δυνατότητα να μπορεί να τα πει όλα σε μικρό χώρο. Το καλλιγράφημα μπορεί να αποτελέσει το σημείο έναρξης για εργασίες γραφής ενός κειμένου είτε

- γράφοντας ένα ολόκληρο κείμενο ξεκινώντας από λίγες λέξεις είτε
- γράφοντας ένα ολόκληρο ποίημα ξεκινώντας από μια οπτική πληροφορία είτε

- ολοκληρώνοντας ένα ημιτελές ποίημα

Το σχέδιο στην εκπαίδευση

Το σχέδιο είναι μια από τις πρώτες μορφές έκφρασης του παιδιού. Είναι βέβαιο ότι αποτελεί ένα εργαλείο επικοινωνίας όπως και ο λόγος. Το σχέδιο είναι απαραίτητο στο παιδί γιατί μέσω αυτού εκφράζει ό,τι αισθάνεται, ιδίως όταν δεν είναι ακόμα σε θέση να χρησιμοποιήσει άλλα μέσα επικοινωνίας όπως τη γραφή. Επίσης, το σχέδιο του προσφέρει ευχαρίστηση και αποτελεί γι' αυτό μια παιγνιώδη δραστηριότητα η οποία απαιτεί συνδυασμό εγκεφαλικών και αισθητηριακών μηχανισμών. Τέλος, το σχέδιο βοηθά στην ανάπτυξη της φαντασίας του και στην ικανότητά του να εφευρίσκει και να δημιουργεί. Δραστηριότητες οι οποίες έχουν βάση τους το σχέδιο, επηρεάζουν θετικά τη συναισθηματική νοημοσύνη του παιδιού. Είναι πολύ σημαντικό λοιπόν ο εκπαιδευτικός να προσφέρει στους μαθητές του την δυνατότητα να εκφράζονται και με τον «οπτικό» λόγο.

Τα καλλιγραφήματα συνδυάζουν ποίηση και σχέδιο, εξάπτουν την περιέργεια των μαθητών και κατά συνέπεια την κινητοποίηση τους και τα βοηθούν να κατακτήσουν με παιγνιώδη τρόπο τη γραπτή έκφραση.

Δεύτερο Μέρος : Ανάλυση της έρευνας

1. Μεθοδολογία της έρευνας

Υποθέσεις

Με την έρευνα μας προσπαθήσαμε να επιβεβαιώσουμε με αντικειμενικό τρόπο τις παρακάτω υποθέσεις εργασίας. Η εισαγωγή του καλλιγραφήματος στην εκπαιδευτική διαδικασία θα μπορούσε

- να δημιουργήσει ένα ευχάριστο κλίμα στην τάξη, αφού αποτελεί μια κατεξοχήν παιγνιώδη δραστηριότητα, αιχμαλωτίζοντας ταυτόχρονα την προσοχή των παιδιών,
- να κινητοποιήσει τους μαθητές ώστε να εκφραστούν μέσω της γραφής, συνδυάζοντας «το τερπνόν μετά του ωφελίμου».
- να βελτιώσει και να αναπτύξει όχι μόνο τις γλωσσικές αλλά και τις καλλιτεχνικές δεξιότητες των παιδιών

- να προσφέρει πολιτιστικές γνώσεις στους μικρούς μαθητές.

Στόχοι

Ως εκπαιδευτικούς στόχους, γενικούς και ειδικούς, καθορίσαμε τους εξής:

➤ Γενικοί στόχοι

Η εκπαιδευτική μας πρόθεση είναι να:

- μελετήσουμε τη συμπεριφορά των μαθητών απέναντι στη συγκεκριμένη καινοτομία
- κάνουμε την τάξη δυναμική χάρη σε παιγνιώδεις δραστηριότητες και στην εκπόνηση ενός project.
- εξοικειώσουμε τους μαθητές με το λεξιλόγιο των ρούχων και των αξεσουάρ (γλωσσολογικός στόχος)
- δώσουμε τη δυνατότητα στους μαθητές να ανακαλύψουν τα καλλιγραφήματα και να τα μνήσουμε στη γραφή τους (επικοινωνιακός στόχος)
- ενισχύσουμε την αισθητική τους και τις πολιτιστικές γνώσεις τους (πολιτιστικός στόχος)

➤ Ειδικοί στόχοι

Στο τέλος του μαθήματος οι μαθητές θα πρέπει να είναι ικανοί να:

- αναγνωρίζουν ένα καλλιγράφημα
- χρησιμοποιούν λέξεις οι οποίες ανήκουν στο λεξιλογικό πεδίο «ρούχα και αξεσουάρ» (στα γαλλικά)
- δημιουργούν ένα καλλιγράφημα.

Κοινό και τόπος

Έχοντας ως στόχο την αξιοπιστία και την αντικειμενικότητα των συμπερασμάτων της έρευνας, το δείγμα μας προήλθε από δύο Δημοτικά Σχολεία της Αττικής (Αρτέμιδος και Γέρακα). Εργαστήκαμε με τάξεις της Έκτης Δημοτικού και πιο συγκεκριμένα με 84 μαθητές (49 κορίτσια, 35 αγόρια) που είχαν επιλέξει ως δεύτερη

ξένη γλώσσα τα γαλλικά. Οι μαθητές είχαν ήδη διδαχθεί μέσω του σχολικού εγχειριδίου το λεξιλόγιο (στα γαλλικά) της θεματικής ενότητας «Ρούχα - Αξεσουάρ». Η έρευνα διεξήχθη κατά την ώρα του μαθήματος των γαλλικών και είχε διάρκεια δύο διδακτικές ώρες.

Εργαλεία

Χρησιμοποιήθηκαν *δύο ερωτηματολόγια* τα οποία προτάθηκαν στους μαθητές πριν και μετά το μάθημα. Για να εγγυηθούμε την αντικειμενικότητα των απαντήσεων τα ερωτηματολόγια ήταν ανώνυμα. Το πρώτο ερωτηματολόγιο αποτελούνταν από δέκα ερωτήσεις κυρίως κλειστού τύπου.

1° ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ (ΠΡΙΝ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ)

1. Η προτίμηση της γαλλικής γλώσσας στο σχολείο είναι επιλογή
 - ☐ προσεπτική
 - ☐ υποχρεωτική από το σχολείο
 - ☐ άλλη (προσδιόρισε).....
2. Πώς κρίνεις το μάθημα των γαλλικών σε γενικές γραμμές;
 - ☐ ευχάριστο
 - ☐ δύσκολο
 - ☐ αδιάφορο
 - ☐ άλλο (προσδιόρισε).....
3. Σε ένα γαλλικό κείμενο συναντάς τις περισσότερες δυσκολίες όταν προσπαθείς
 - ☐ να το διαβάσεις
 - ☐ να το κατανοήσεις
 - ☐ να εκφραστείς προφορικά πάνω σε αυτό
 - ☐ να εκφραστείς γραπτά πάνω σε αυτό
4. Θα ήθελες στο μάθημα των γαλλικών να περιλαμβάνονται περισσότερες δραστηριότητες (σημείωσε όσες απαντήσεις επιθυμείς)
 - ☐ καλλιτεχνικές
 - ☐ παιχνιδιές
 - ☐ δημιουργικής γραφής
5. Πώς σου αρέσει περισσότερο να εργάζεσαι μέσα στην τάξη;
 - ☐ Με τους συμμαθητές σου σε ομάδες
 - ☐ Μόνος σου, για να μη σε ενοχλεί κανείς
6. Γενικά, προτιμάς να εκφράζεσαι περισσότερο με
 - ☐ τη γραφή
 - ☐ το σχέδιο - ζωγραφική
 - ☐ το τραγούδι
 - ☐ άλλο (προσδιόρισε).....
7. Βρίσκεις την ποίηση
 - ☐ ευχάριστη
 - ☐ δυσνόητη
 - ☐ αδιάφορη
 - ☐ άλλο (προσδιόρισε).....
8. Λέγεται ότι η εικόνα «δυναμώνει» το μήνυμα ενός κειμένου. Συμφωνείς;
 - ☐ Ναι
 - ☐ Όχι
9. Νομίζεις ότι η διδασκαλία της ποίησης με εικόνες μπορεί να την κάνει κατανοητή και ενδιαφέρουσα;
 - ☐ Ναι
 - ☐ Όχι
10. Γνωρίζεις τι είναι τα calligrammes (καλλιγραφήματα);
 - ☐ Ναι
 - ☐ Όχι

Το δεύτερο ερωτηματολόγιο αποτελούνταν από δεκατέσσερις ερωτήσεις.

2^ο ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ (ΜΕΤΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ)

1. Πώς βρήκες την γνωριμία σου με τα calligrammes;

- ☐ Πολύ ευχάριστη και διασκεδαστική
- ☐ Έμαθα πολλά ενδιαφέροντα πράγματα μέσα από αυτά
- ☐ Δεν βρήκα ότι ήταν κάτι σημαντικό
- ☐ Βαρέθηκα

2. Κατανόησες εύκολα αυτό το είδος ποίησης;

- ☐ Ναι
- ☐ Όχι

3. Τι σε διευκόλυνε περισσότερο στην κατανόηση των calligrammes;

- ☐ Το κείμενο
- ☐ Το σχέδιο
- ☐ Οι ομαδικές εργασίες
- ☐ Τίποτα

4. Ποιο στάδιο στην δημιουργία calligrammes σου άρεσε περισσότερο;

- ☐ Το γράψιμο του ποιήματος
- ☐ Η δημιουργία του σχεδίου
- ☐ Η τοποθέτηση του κειμένου στο σχέδιο
- ☐ Όλα
- ☐ Κανένα

5. Νομίζεις ότι μαθαίνεις πιο εύκολα τα γαλλικά μέσα από τα calligrammes;

- ☐ Ναι
- ☐ Όχι
- ☐ Δεν ξέρω

6. Πιστεύεις ότι με τα calligrammes θα θυμάσαι καλύτερα και θα χρησιμοποιείς περισσότερες γαλλικές λέξεις;

- ☐ Ναι
- ☐ Όχι
- ☐ Δεν ξέρω

7. Κατά τη γνώμη σου με τα calligrammes έγραψες στη γαλλική γλώσσα|

- ☐ ευκολότερα
- ☐ δυσκολότερα
- ☐ όπως και πριν

8. Τα calligrammes σου δίνουν την ευκαιρία να εκφράσεις τις προσωπικές σκέψεις και τα συναισθήματά σου;
- ☐ πολύ
 - ☐ αρκετά
 - ☐ λίγο
 - ☐ καθόλου
9. Πιστεύεις ότι τώρα μπορείς να γράφεις στα γαλλικά ένα ποίημα αυτής της μορφής πάνω σε ένα θέμα της δικής σου επιλογής;
- ☐ Ναι
 - ☐ Όχι
 - ☐ Δεν ξέρω
10. Θα προσπαθήσεις να δημιουργήσεις calligrammes (καλλιγραφήματα) και στα ελληνικά;
- ☐ Ναι
 - ☐ Όχι
 - ☐ Δεν ξέρω
11. Θα ήθελες τα calligrammes να συμπληρώνουν την ύλη του σχολικού σου βιβλίου των γαλλικών;
- ☐ Ναι
 - ☐ Όχι
 - ☐ Δεν ξέρω
12. Πιστεύεις ότι τα calligrammes βοήθησαν να γίνει το μάθημα πιο ευχάριστο;
- ☐ Ναι
 - ☐ Όχι
 - ☐ Δεν ξέρω
13. Τελικά πώς θα χαρακτήριζες τα calligrammes; Μπορείς να διαλέξεις όσες απαντήσεις σε εκφράζουν.
- ☐ Διασκεδαστικό
 - ☐ Εύκολο
 - ☐ Ενδιαφέρον
 - ☐ Πρωτότυπο
 - ☐ Αστείο
 - ☐ Δημιουργικό
 - ☐ Βαρετό
 - ☐ Αδιάφορο
 - ☐ Αναγκαστικό
14. Θα ήθελες να υπάρχει στην τάξη σου η «Γωνιά της Ποίησης» όπου θα εκθέτονται έργα δικά σου και των συμμαθητών σου;
- ☐ Ναι
 - ☐ Όχι
 - ☐ Δεν ξέρω

Αφού οι μαθητές επανέλαβαν το απαραίτητο λεξιλόγιο με τη χρήση του πίνακα, τους ζητήθηκε να εκπονήσουν μια *εργασία - project*.

Τέλος, για να καταλήξουμε στα συμπεράσματα της έρευνας βασιστήκαμε και στην *παρατήρηση* κατά τη διάρκεια της διαδικασίας.

2. Παιδαγωγική προσέγγιση

Η εκπαιδευτική διαδικασία χωρίστηκε στα παρακάτω στάδια :

➤ *A' στάδιο*

Αποτελεί τη φάση της ευαισθητοποίησης. Για το λόγο αυτό απευθύναμε στους μαθητές ερωτήσεις σχετικές με τα καλλιγραφήματα.

➤ *B' στάδιο*

Ανακάλυψη των καλλιγραφημάτων. Παρείχαμε στους μαθητές πληροφορίες σχετικά με την ιστορία των καλλιγραφημάτων

➤ *Γ' στάδιο*

Αποτελεί τη φάση της αντίληψης. Εργαστήκαμε πάνω στη μορφή του ποιήματος και των χαρακτηριστικών του.

➤ *Δ' στάδιο*

Σε αυτό το στάδιο ενεργοποιήσαμε τις πρότερες γνώσεις των μαθητών (γράφοντας το σχετικό λεξιλόγιο στον πίνακα). Πάνω σε αυτές θα βασιστεί η καινούρια γνώση.

➤ *E' στάδιο*

Αποτελεί τη φάση της σταθεροποίησης των γνώσεων. Ζητήσαμε από τους μαθητές, ως εργασία, να δημιουργήσουν ένα καλλιγράφημα.

Εργασία - project

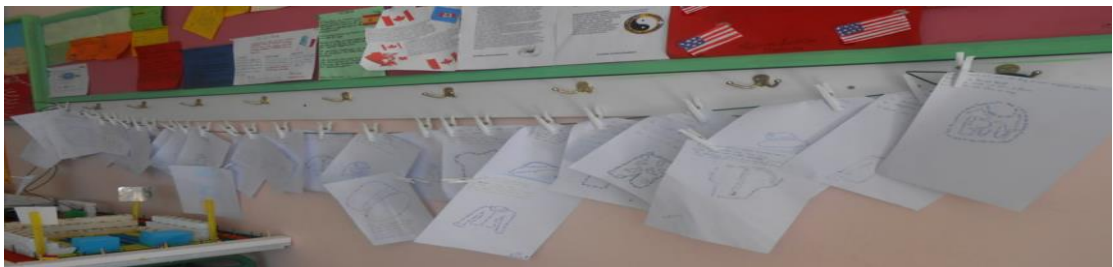
Κατά το πέμπτο στάδιο η εργασία των μαθητών ήταν κυρίως ομαδική. Οι ομάδες αποτελούνταν από 4-5 μαθητές. Σκοπός της εργασίας ήταν να ενεργοποιηθούν οι μαθητές και να καταφέρουν να εμπλουτίσουν το λεξιλόγιο τους, να καλλιεργήσουν την δεξιότητα τους στον γραπτό λόγο αλλά και να αναπτύξουν την αισθητική τους. Τελικός στόχος; Η δημιουργία ενός καλλιγραφήματος το οποίο θα είναι το αποτέλεσμα συνολικής αλλά και ατομικής εργασίας. Η οδηγία προς τους μαθητές ήταν η εξής:

«Θα δημιουργήσετε ένα καλλιγράφημα. Οι μαθητές της ομάδας, σε συνεργασία, θα γράψετε ένα κοινό ποίημα, στα γαλλικά, 3-5 σειρών. Το ποίημα θα αφορά σε ρούχα ή αξεσουάρ που υπάρχουν γραμμένα στον πίνακα. Το ποίημα θα γραφεί στο πάνω μέρος

της λευκής σελίδας που έχει ο καθένας μπροστά του. Κατόπιν, κάθε μέλος της ομάδας θα σχεδιάσει στο κάτω μέρος της σελίδας του, το σχέδιο ενός από τα ρούχα ή αξεσουάρ που περιλαμβάνονται στο κοινό ποίημα. Τέλος, καθένας σας θα προσαρμόσει το κοινό ποίημα στο δικό του σχέδιο ώστε να δημιουργήσει ένα καλλιγράφημα».



Τα έργα τους εκτέθηκαν μέσα στην τάξη, στη “Γωνιά της Ποίησης”.



3.Αποτελέσματα της έρευνας

Τα αποτελέσματα της έρευνας βασίστηκαν κυρίως στην ανάλυση των απαντήσεων των παιδιών, τις οποίες λάβαμε από τη συμπλήρωση των δυο ερωτηματολογίων και των διαπιστώσεων που προέκυψαν από την ανάλυση αυτή.

Ανάλυση των απαντήσεων των ερωτηματολογίων

Τα ερωτηματολόγια απευθύνονταν σε μαθητές της Έκτης τάξης, δηλαδή σε παιδιά ηλικίας μεταξύ 11 και 12 χρόνων. Οι μαθητές αυτοί είχαν επιλέξει τα γαλλικά ως δεύτερη ξένη γλώσσα. Παρατηρήσαμε ότι τα κορίτσια ήταν περισσότερα από τα αγόρια (49-35). Το πρώτο ερωτηματολόγιο (πριν το μάθημα), λειτούργησε ως διαγνωστικό εργαλείο, ενώ το δεύτερο (μετά το μάθημα), ως εργαλείο εκτίμησης. Επεξεργαστήκαμε τις απαντήσεις που ελήφθησαν με τη βοήθεια του IBM SPSS Statistics 22.

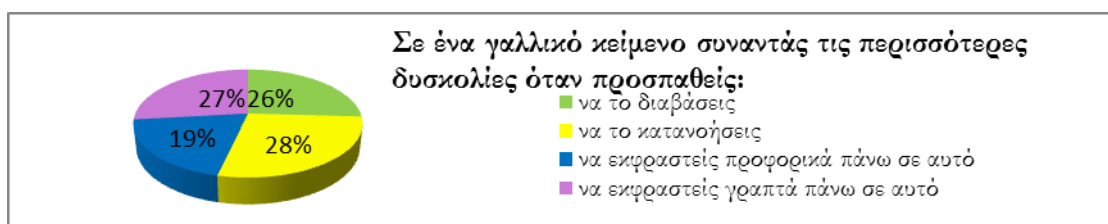
➤ 1^ο ερωτηματολόγιο:

Το ερωτηματολόγιο συντάχθηκε με τις αρχές της απλότητας και της σαφήνειας. Περιλαμβάνει δέκα ερωτήσεις, άλλες κλειστού τύπου, άλλες ημι-κλειστού και άλλες με ελεύθερες απαντήσεις.

Ανάλυση των απαντήσεων του 1^{ου} ερωτηματολογίου

Γράφημα 1

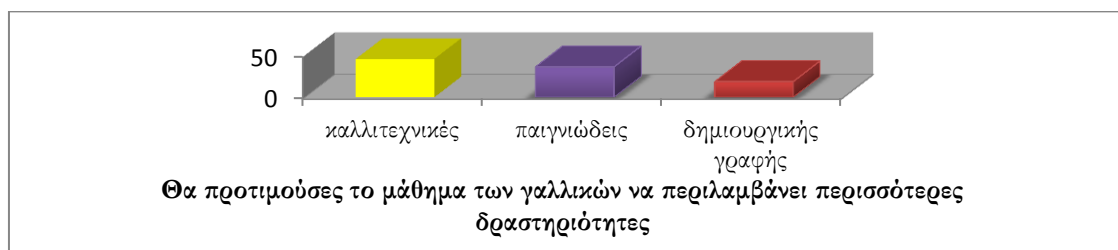
ΕΡΩΤΗΣΗ 3



Σύμφωνα με τις απαντήσεις που δόθηκαν οι μαθητές συναντούσαν δυσκολίες και στις τέσσερις δεξιότητες της γαλλικής γλώσσας (γράφημα 1).

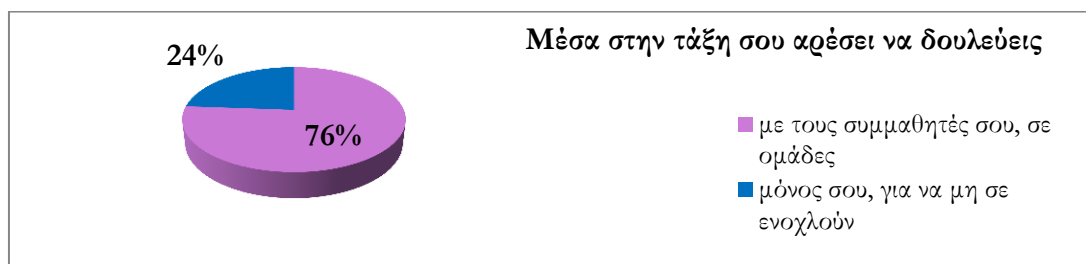
Γράφημα 2

ΕΡΩΤΗΣΗ 4



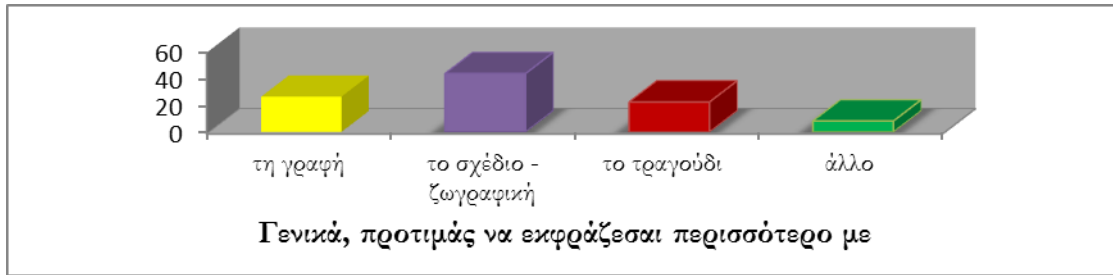
Θα προτιμούσαν το μάθημα να περιλαμβάνει περισσότερες καλλιτεχνικές, παιγνιώδεις ή δημιουργικής γραφής δραστηριότητες (γράφημα 2).

Γράφημα 3 ΕΡΩΤΗΣΗ 5



Γράφημα 4

ΕΡΩΤΗΣΗ 6



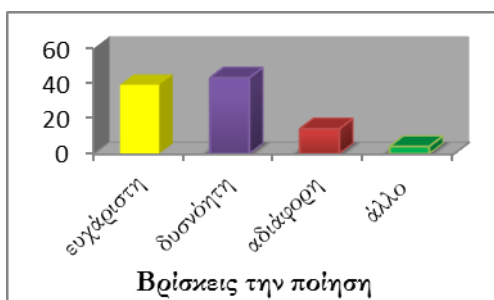
Το μεγαλύτερο μέρος των μαθητών προτιμά να εργάζεται σε ομάδες και να εκφράζεται κυρίως με το σχέδιο και τη ζωγραφική (γραφήματα 3,4).

Γράφημα 5

ΕΡΩΤΗΣΗ 7

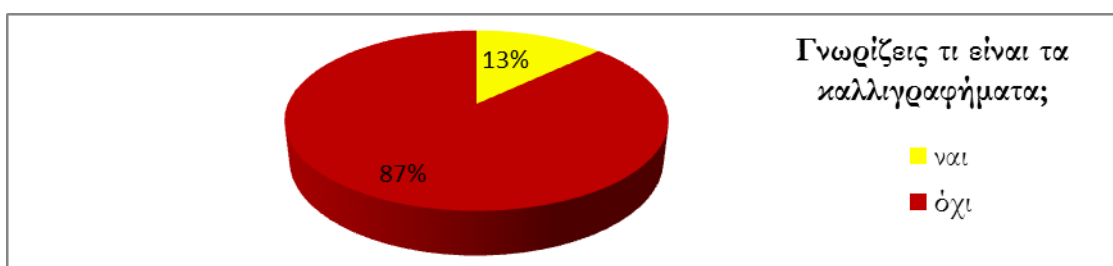
Γράφημα 6

ΕΡΩΤΗΣΗ 9



Η γνώμη τους για την ποίηση είναι ότι είναι «αφηρημένη» ή «αδιάφορη» ενώ γίνεται «ενδιαφέρουσα» και «ευχάριστη» αν περιλαμβάνει εικόνες (γραφήματα 5,6).

Γράφημα 7 ΕΡΩΤΗΣΗ 10



Τέλος, σχεδόν το σύνολο των μαθητών δε γνώριζαν τα καλλιγραφήματα (87%). Το υπόλοιπο 13% μπερδευε, πιθανόν, τα καλλιγραφήματα με τα καλλιγραφικά γράμματα (γράφημα 7).

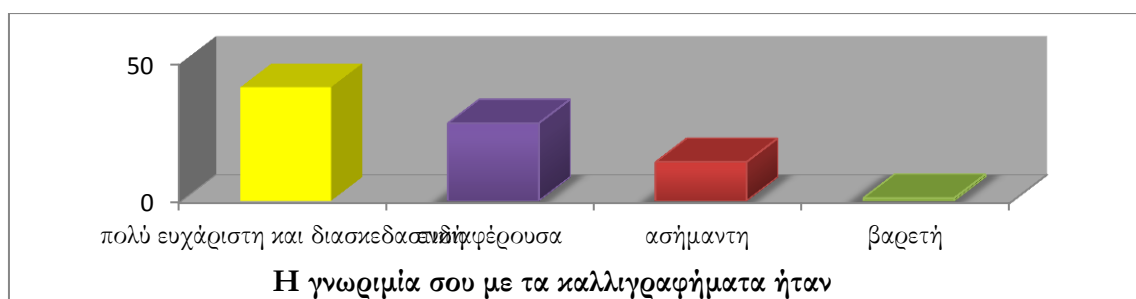
➤ **2^ο ερωτηματολόγιο**

Και αυτό το ερωτηματολόγιο είναι απλό στη σύνταξή του και κατανοητό, ώστε να διευκολύνει τους μαθητές να απαντήσουν ειλικρινά και αυθόρμητα. Περιλαμβάνει δεκατέσσερις ερωτήσεις κλειστού τύπου.

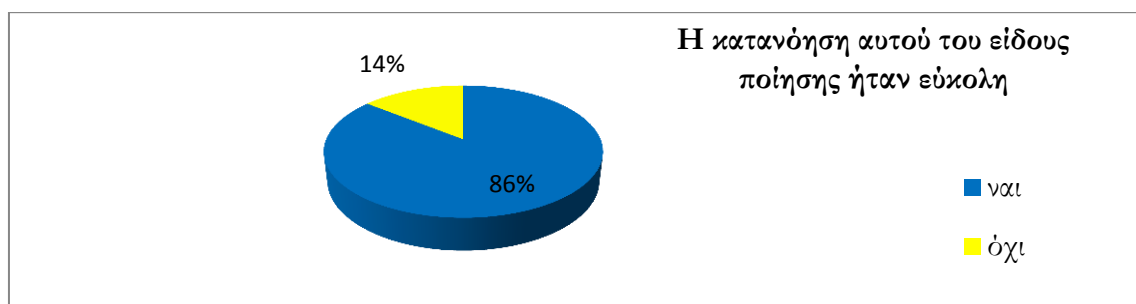
Ανάλυση των απαντήσεων του 2^{ου} ερωτηματολογίου

Γράφημα 8

ΕΡΩΤΗΣΗ 1

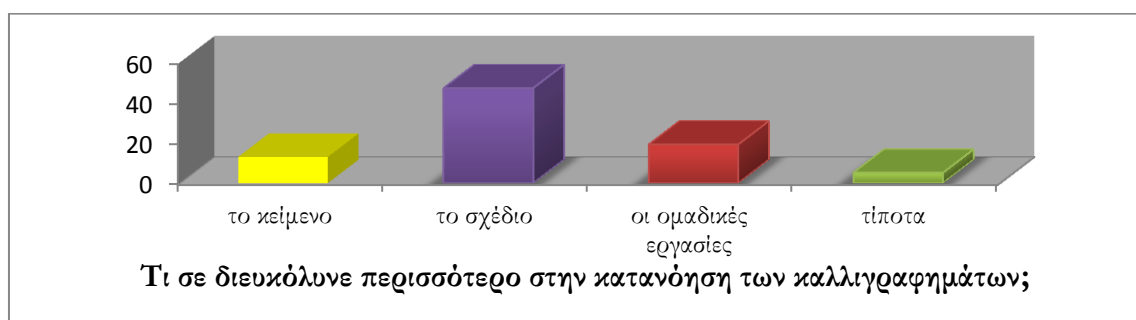


Γράφημα 9 ΕΡΩΤΗΣΗ 2



Η πλειοψηφία των μαθητών (82%) θεώρησε ότι η γνωριμία τους με τα καλλιγραφήματα ήταν ευχάριστη και ενδιαφέρουσα, ενώ μέσω αυτών κατανόησαν ευκολότερα την ποίηση (γραφήματα 8,9).

Γράφημα 10 ΕΡΩΤΗΣΗ 3



Αυτό που διευκόλυνε την κατανόηση ήταν το σχέδιο του καλλιγραφήματος. Επίσης, η ομαδική εργασία τους βοήθησε ιδιαίτερα (γράφημα 10).

Γράφημα 11

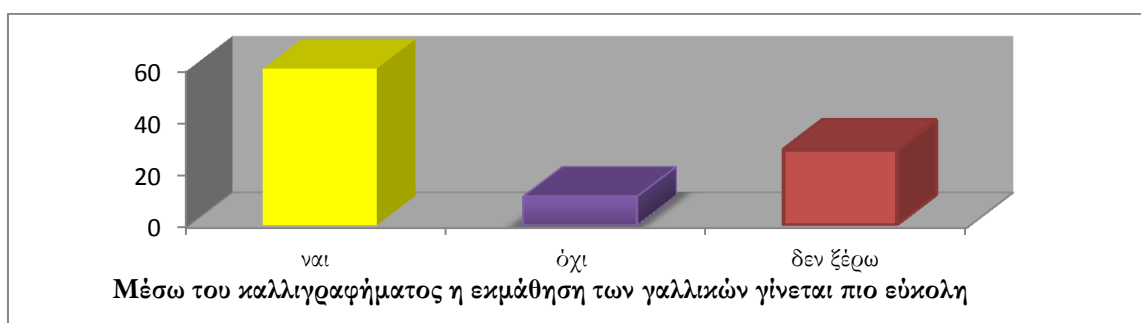
ΕΡΩΤΗΣΗ 4



Το σχέδιο ήταν για τους μαθητές το πιο ευχάριστο στάδιο κατά τη δημιουργία του καλλιγραφήματος (γράφημα 11).

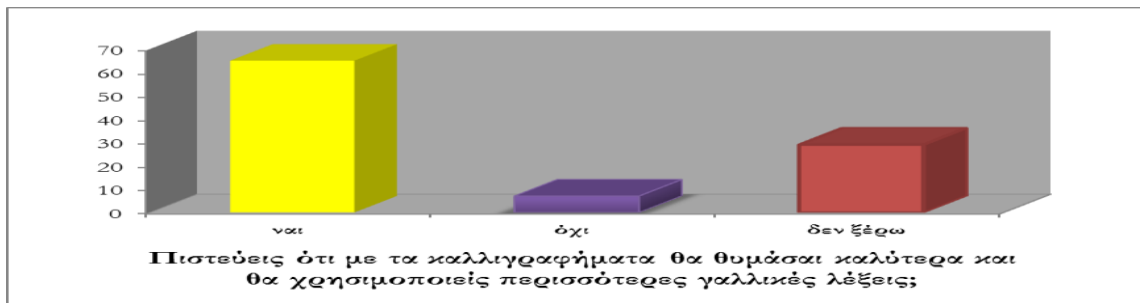
Γράφημα 12

ΕΡΩΤΗΣΗ 5



Γράφημα 13

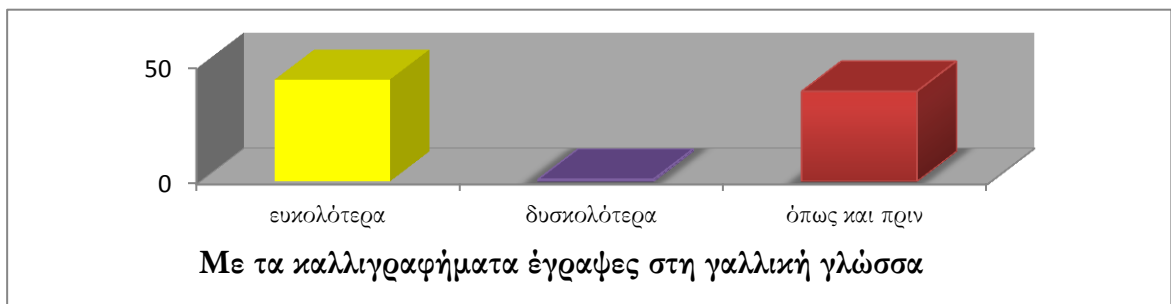
ΕΡΩΤΗΣΗ 6



Οι μαθητές θεώρησαν ότι με το καλλιγράφημα, η εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας έγινε ευκολότερη επειδή απομνημόνευσαν και χρησιμοποίησαν καλύτερα τις γαλλικές λέξεις (γραφήματα 12,13).

Γράφημα 14

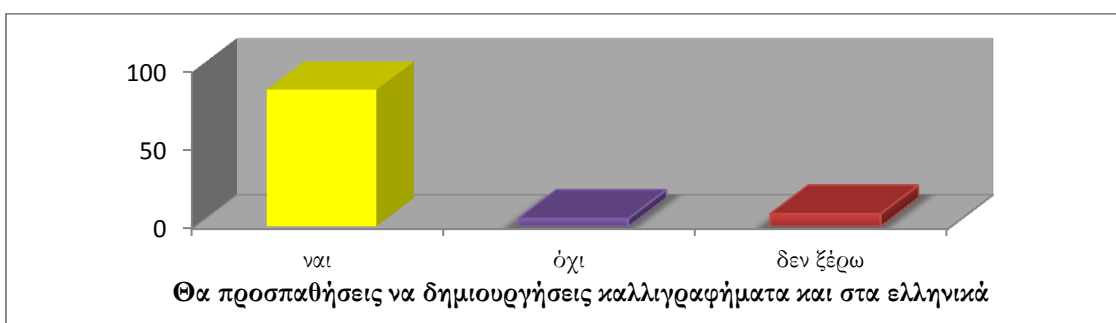
ΕΡΩΤΗΣΗ 7



Τα παιδιά αισθάνθηκαν ότι βελτίωσαν τη δεξιότητά τους στο γραπτό λόγο, αφού με τα καλλιγραφήματα κατάφεραν να εκφραστούν ευκολότερα (γράφημα 14).

Γράφημα 15

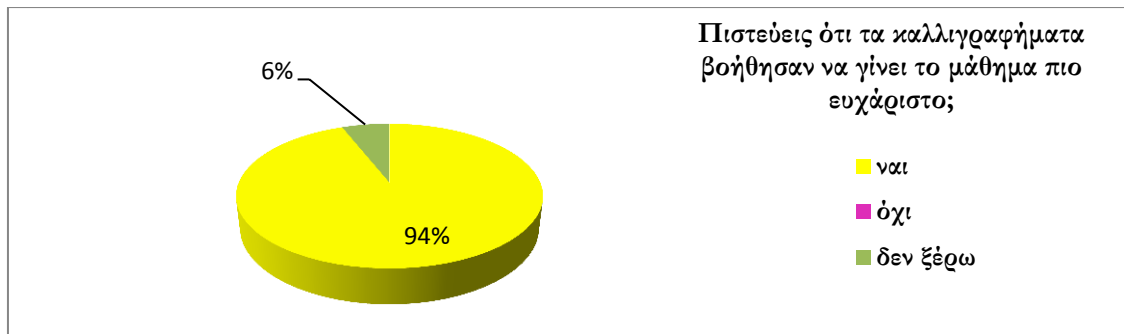
ΕΡΩΤΗΣΗ 10



Επίσης, το 87% δήλωσε ότι θα προσπαθούσε να δημιουργήσει ένα καλλιγράφημα και στα ελληνικά (γράφημα 15).

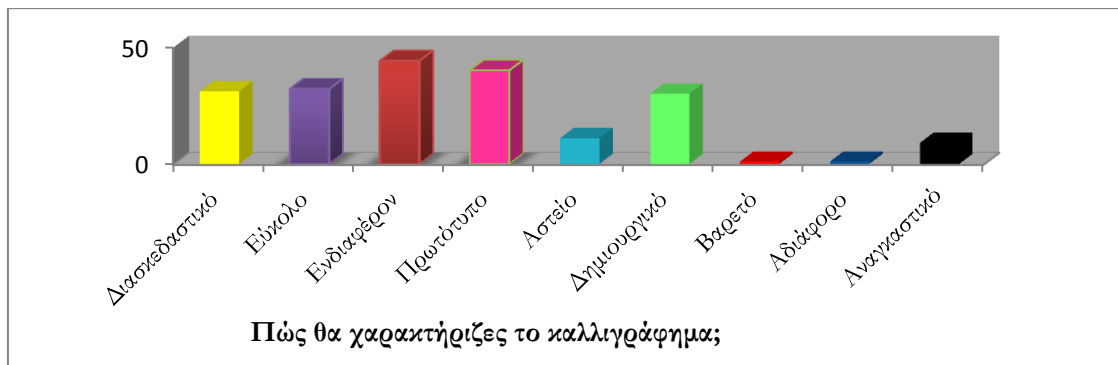
Γράφημα 16

ΕΡΩΤΗΣΗ 12



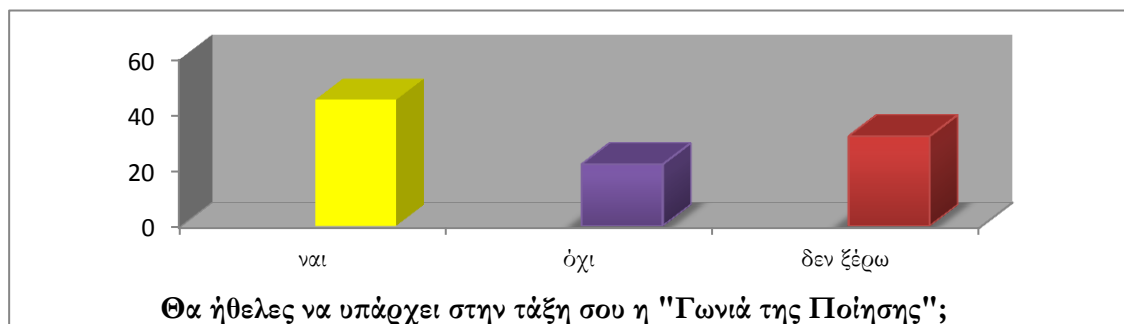
Γράφημα 17

ΕΡΩΤΗΣΗ 13



Γράφημα 18

ΕΡΩΤΗΣΗ 14



Τέλος, το μεγαλύτερο μέρος των μαθητών (73 παιδιά) δήλωσαν ότι το μάθημα έγινε πιο ευχάριστο και είχαν αποκτήσει θετική γνώμη για τα καλλιγραφήματα αλλά και για την ποίηση, αφού δήλωσαν ότι θα ήθελαν να συνεχίσει να υπάρχει στην τάξη η «Γωνιά της Ποίησης» (γραφήματα 16,17,18).

Διαπιστώσεις

Κατόπιν της ανάλυσης και του συνδυασμού των απαντήσεων των μαθητών στα δυο ερωτηματολόγια προέκυψαν οι παρακάτω διαπιστώσεις:

- η αλλαγή της αντιμετώπισης του μαθήματος από μη ευχάριστο σε ευχάριστο οφείλεται στο ότι οι μαθητές δέχτηκαν μια διαφορετική διδασκαλία η οποία πλησίαζε περισσότερο την παιδική ψυχολογία.

- πριν το μάθημα, τα παιδιά είχαν αρνητικά συναισθήματα για την ποίηση. Η αντιμετώπιση αυτή άλλαξε για το σύνολο των μαθητών μετά τη γνωριμία τους με τα καλλιγραφήματα. Διαπιστώσαμε ότι αυτό έγινε χάρη στη χρήση του σχεδίου και της αισθητικής διάστασης των καλλιγραφημάτων, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν το σημείο εκκίνησης ώστε οι μαθητές να ασχοληθούν μελλοντικά με την ποίηση.

- πριν το μάθημα, οι μαθητές δήλωναν ότι συναντούσαν την ίδια δυσκολία να κατακτήσουν όλες σχεδόν τις δεξιότητες (γραφή, κατανόηση, ανάγνωση) όμως μετά την επαφή τους με τα καλλιγραφήματα είπαν πως μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν καλύτερα το λεξιλόγιο και συνεπώς να γράφουν ευκολότερα απ' ότι πριν. Αυτό δείχνει ότι τα καλλιγραφήματα συμβάλλουν ουσιαστικά στην ανάπτυξη της γραπτής έκφρασης αλλά και στην εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας.

Επίλογος

Μέσω αυτής της εργασίας προσπαθήσαμε να δείξουμε πώς τα καλλιγραφήματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως ένα αποτελεσματικό παιδαγωγικό εργαλείο στην τάξη. Κι αυτό γιατί μπορούν να απευθυνθούν σε ένα κοινό απαιτητικό από άποψη ηλικίας και επιπέδου, συνδέουν τη γλώσσα με τα εικαστικά, χάρη στη διεπιστημονικότητα τους, ανήκουν στην πολιτιστική και καλλιτεχνική κληρονομιά Γάλλων αλλά και Ελλήνων και επιπλέον, γιατί ξεχωρίζουν από άλλου τύπου υποστηρικτικά υλικά λόγω του χαρακτήρα τους, ο οποίος είναι παιγνιώδης και δημιουργικός.

Το ζωνρό ενδιαφέρον αλλά και η υψηλή συμμετοχή των μαθητών, έδειξε ότι η επιλογή να εισάγουμε το καλλιγράφημα στο μάθημα εκτέλεσε την πρώτιστη λειτουργία του, που ήταν η κινητοποίηση τους. Οι μαθητές διασκέδασαν κατά τη διάρκεια του μαθήματος και δέχθηκαν ευκολότερα τη γνώση.

Είναι αλήθεια ότι «επανάσταση» στην εκπαίδευση σημαίνει ότι εμείς οι εκπαιδευτικοί, πρέπει να εκμεταλλευτούμε με παιδαγωγικό τρόπο, τις πηγές που μας

προσφέρονται, ώστε να αναπτύξουμε στους μαθητές μας τις επικοινωνιακές τους δεξιότητες. Μια ποικιλία τέτοιων πηγών θα καταφέρει να αιχμαλωτίσει το ενδιαφέρον τους και να τους ενθαρρύνει να δράσουν πρακτικά. Η χρήση των καλλιγραφημάτων στην τάξη προϋποθέτει την κινητοποίηση πριν απ' όλα του ίδιου του εκπαιδευτικού. Η δημιουργία ενός καλλιγραφήματος όχι μόνο κινητοποιεί το μαθητή αλλά και προσφέρει μια λύση στο πρόβλημα της ανομοιογένειας της τάξης με το οποίο έρχονται αντιμέτωποι όλοι οι εκπαιδευτικοί. Παρατηρήσαμε ότι κατά τη διάρκεια του μαθήματος ενισχύθηκε η διάδραση και η συνεργατικότητα δημιουργώντας μια ευχάριστη ατμόσφαιρα ακόμα και για τους ντροπαλούς μαθητές. Γι' αυτό, και θα ήταν ιδανική η χρησιμοποίηση των καλλιγραφημάτων σε τάξεις μαθητών με δυσλεξία ή ΔΕΠΥ.

Κλείνοντας, ελπίζουμε ότι η εργασία αυτή θα πείσει τους εκπαιδευτικούς να εμπλουτίσουν τη διδασκαλία τους με αυτό το καινούριο εργαλείο, τα καλλιγραφήματα.

Βιβλιογραφία

Abrams, M. H. (2005). *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*. σελ. 455-456. Πατάκης

Jakobson, R. (1963). *Essais de linguistique générale*. σ.209-248. Paris: Éditions de Minuit

Maslow, A.H. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row

Lahlou, S. (9-11/2006). Exploiter les ressources Internet et créer une motivation pour la communication : une proposition didactique. *Contact+*, No 35, 29-33

Jean, G. (1989). À l'école de la poésie. Retz. *Actualité Pédagogique*

"Τοκαλλιγράφημα", (2010). Wikipédia. Διαθέσιμο στο site:
http://fr.wikipedia.org/wiki/Wikip%C3%A9dia:Accueil_principal